

Převisy a jeskyně jako přírodní a historické lokality

(texty a foto: Mgr. Vladimír Peša a Petr Jenč)

Obecná charakteristika

Skalní převisy a jeskyně Libereckého kraje představují více či méně nápadný krajinný prvek, který poutal lidskou pozornost od nejstarší minulosti a přitahuje ji také v současnosti. Velké množství převisů a jeskyní představuje cenné přírodní lokality s pozoruhodnou morfologií skalního povrchu (např. vícegenerační voštiny, železité inkrustace; v krasových jeskyních speleotémy) nebo výskytem vzácných a chráněných rostlin (např. některé druhy lišejníků) či živočichů (netopýři, pavouci aj.).

Neméně významné jsou převisy a jeskyně z pohledu historického. Mnohé z těchto lokalit uchovávají svědectví o životě lidí posledních zhruba 12 tisíc let a patří tak k základním pilířům poznání nejstarší minulosti Libereckého kraje. Příznivé mikroklimatické podmínky některých lokalit umožňují dochovat vzácné pozůstatky organických materiálů (zuhelnatělé dřevo, pyly, semena, ulity šneků, kosti mikrofauny), ze kterých rekonstruujeme přírodní prostředí jednotlivých období pravěku a středověku. Jak ukazují nejnovější výzkumy na Českolipsku, v národním parku České Švýcarsko nebo v CHKO Český ráj, porovnání výsledků archeologických a přírodovědných poznatků ukazuje také míru působení člověka na přírodu, které bylo již od starších období pravěku podstatně větší, než se dosud pro území severních Čech předpokládalo.

Převisy a jeskyně na území Libereckého kraje jsou vyvinuty především v kvádrových pískovcích, méně jsou vázány na přeměněné horniny a třetihorní vulkanity. Z ostrůvků zkrasovělých vápenců Ještědského hřbetu a západního Podkrkonoší nejsou zatím známy lokality starší než novověké.

Kulturní hodnota a význam

Převisy a jeskyně poskytují cenné informace k historii člověka a přírodního prostředí, které ho obklopovalo. Z období paleolitu (starší doby kamenné) jsou známy pouze dvě lokality. Jak prokázaly výzkumy posledního desetiletí zejména na Českolipsku, není to způsobeno nezájmem nejstarších lovců a sběračů o tyto přírodní úkryty, ale výraznými přírodními změnami, které provázely konec poslední doby ledové a které z převisů odstranily většinu pleistocénních sedimentů s případnými pozůstatky lidského osídlení. V následujícím starším holocénu - v období mezolitu (9500 - 5500 př. n. l.) bylo mnoho lokalit na Českolipsku a Turnovsku osídleno posledními lidmi s loveckým způsobem života na našem území. Podle

Jedno z mnoha tramských tábořišť se nachází u Heřmánku na Českolipsku. V tomto případě byla pravěká archeologická lokalita prozkoumána v 70. letech 20. století, ale u jiných dosud nezkoumaných převisů podobné úpravy vážně porušují písčité sedimenty a ničí náleзовé situace (např. ohniště, kůlové jamky po vybavení a zařízení lokality, základy zástěny).

kamenných úštěpů z výroby nástrojů, různých druhů ohnišť a pozůstatků konzumace potravy (zvířecí kosti, skořápky lískových oříšků, vzácně kosti ryb, škeble, semena a zbytky plodů) můžeme částečně rekonstruovat jejich způsob života. Ostatní nálezy (zuhelnatělé zbytky dřev v ohništích, kosti drobných obratlovců, ptačí kosti, malakofauna) ukazují, jak vypadala vegetace v okolí lokalit a jaké bylo tehdejší podnebí.

Archeologický výzkum středověké dehtárny pod převisem v okolí Bezdězu. Naskládané rozpadlé pískovcové kameny v řadě (vpravo) jsou pozůstatkem lehké přední stěny převisu; vlevo je odkryta část dvojúrovňového žlabu, který patrně souvisí s výrobním objektem. Zajímavým nálezem je mimo jiné malý fragment dřevěného cedníku, který se dochoval díky dehtovému povlaku.

Běžnou součástí archeologického výzkumu převisů a jeskyní je prosívání a proplavování vzorků výplní. Touto metodou se získají jak drobné úlomky artefaktů (např. několik milimetrů velké úštěpky pazourku, které dokládají výrobu nástrojů přímo na místě), tak organický materiál v podobě drobných kůstek ptáků, obratlovců, obojživelníků nebo ryb, ulit šneků, semen a zbytků plodů, uhlíků z rozpadlých dřev atd. Tyto nálezy umožňují rekonstruovat způsob života tehdejších lidí a podobu přírodního prostředí v okolí jejich sídlišť.

Ostatní nálezy (zuhelnatělé zbytky dřev v ohništích, kosti drobných obratlovců, ptačí kosti, malakofauna) ukazují, jak vypadala vegetace v okolí lokalit a jaké bylo tehdejší podnebí. Nejvýznamnějším nálezem z tohoto období je několik lidských zubů, které jsou dosud jedinými nalezenými pozůstatky mezolitického člověka v České republice.

V období zemědělských pravěkých kultur byly převisy a jeskyně vyhledávány pouze příležitostně a tomu odpovídají i archeologické nálezy. Jsou většinou méně početné a rozhodující podíl mezi nimi zaujímají fragmenty rozbitých nádob, které jsou opakovaným navštěvováním lokality zpravidla rozšlapané na malé kousky. Keramické nádoby vzhledem k jejich dobré datovatelnosti mají velký význam především na lokalitách západní části Libereckého kraje, kde zatím známe jen několik prozkoumaných archeologických nalezišť a kde proto právě na základě nálezů z převisů rekonstruujeme vývoj pravěkého osídlení oblasti. Důvody navštěvování jeskyní a převisů, které ležely většinou nedaleko pravěkých osad (pokud nebyly přímo součástí těchto osad), jsou stále předmětem výzkumů. Na Českolipsku a v Českém ráji přinesly archeologické výzkumy důležitý poznatek k vývoji klimatu v závěru doby bronzové (kolem r. 1000 př. n. l.). Tehdy následkem nevyrovnaného suchého podnebí, spojeného s intenzivním využíváním skalnaté krajiny člověkem, došlo ke zvýšené erozi vápnatých sedimentů na skalních plošinách a tím ke změnám a výraznému ochuzení celého ekosystému. Listnaté a smíšené lesy s

bohatým keřovým a bylinným patrem nahradily dnešní suché borové lesy. Tyto změny na lokalitách zjišťujeme především rozborem schránek fosilních měkkýšů, kostí drobných obratlovců a pozůstatků dřev. Tuto klimatickou a ekologickou změnu (někdy označovanou

jako první ekologická krize) známou z jiných oblastí doložily archeologické výzkumy pod

Některé převisy a jeskyně obsahují cenné historické skalní rytiny, které dokládají využívání skalních úkrytů v období posledních několika stoletích. Jednou z nejvýznamnějších lokalit Libereckého kraje je Braniborská jeskyně na Českolipsku, kde dochovaný nápis hlásá, že se tam 21. prosince 1741 ukryvali úředník, rychtář a obecní lid před braniborskými vojáky. Podobný historický záznam známe dosud jen ze dvou dalších skalních lokalit v Čechách (Balzerovo ležení u Jetřichovic – v den sv. Jana 1632, Velký Pelíšek u Mužského v Českém ráji – zde nápis z dubna 1757 vážně poškozen tábořením trampů).

převisy také v severních Čechách.

Svůj význam mají i archeologické nálezy ze středověku a novověku. V několika případech se podařilo prozkoumat výrobní pracoviště zaměřená na výrobu dehtu, smoly a dřevěného uhlí, která rozšiřují naše poznatky o hospodářských činnostech mimo vesnice a města.

Ochrana lokalit

Skalní převisy a jeskyně jako přírodně historické lokality jsou chráněny a vztahují se na ně následující zákony. Zákon o ochraně přírody a krajiny č. 114/1992 Sb., ve znění pozdějších předpisů, se vztahuje na veškeré jeskyně a převisy vzniklé působením přírodních sil včetně jejich sedimentárních výplní a zakazuje ničit, poškozovat, upravovat nebo jinak měnit dochovaný stav jeskyní a převisů. Zákon dále ukládá povinnost provádět jejich průzkum nebo výzkum pouze se souhlasem orgánů ochrany přírody a veškeré paleontologické nálezy ohlásit pověřeným orgánům ochrany přírody a zajistit nálezům ochranu před zničením. Archeologické památky jsou chráněny zákonem č. 20/1987 Sb. o státní památkové péči, ve znění pozdějších předpisů. V případě, že pod převisem nebo v jeskyni dojde k objevení archeologických nálezů, tento objev musí být oznámen nejpozději do druhého dne archeologickému pracovišti nebo nejbližšímu muzeu. Archeologickým nálezem přitom zákon rozumí věc nebo soubor věcí, které jsou dokladem nebo pozůstatkem života člověka a jeho činnosti od počátku jeho vývoje až do novověku. Vlastníkem všech archeologických nálezů na území Libereckého kraje je Liberecký kraj, případně stát, pokud byla jejich nálezcem státní organizace.

Poškozování lokalit

I přes zákonem jasně stanovená pravidla v minulosti docházelo a bohužel stále dochází k poškozování a ničení jak výplní převisů a jeskyní, tak jejich přírodního vzhledu. Nevědomého poškozování lokalit se nejčastěji dopouštějí:

1) místní lidé z blízkého okolí, kteří pod převisem těží písek pro stavební účely nebo zakopávají nepotřebný odpad (porušují zákon č. 114/1992 Sb.).

2) častěji trampové, kteří převisy a jeskyně vyhledávají k víkendovým pobytům v přírodě. Převisy doplňují dřevěnými konstrukcemi a mění tak charakter lokality. Rozděláváním ohně opalují stěny a strop a ničí tím jak rostliny a hmyz v nerovnostech skalní stěny, tak samotný povrch skály, který se opakovaným působením ohně a sazí rozrušuje a odpadává; měkká odkrytá skála následně rychleji zvětrává (často podléhá solné korozi) a může být v tektonicky porušených lokalitách příčinou pozdějších zřícení a celkové destrukce převisu či jeskyně. Opakovaný, dlouhodobý pobyt trampů bývá často spojován s většími zásahy do hlinitopísčitých výplní lokalit, kdy je zahlubováno ohniště, svažitý povrch terasovitě zarovnávan, zapouštěny kůly nadzemních konstrukcí, případně zakopáván odpad do nízkých částí nebo ke stěnám převisu či jeskyně. V případě, že takto upravovaný převis je archeologickou lokalitou, trampské úpravy zničí přehrabáním nebo odstraněním sedimentů všechny přítomné archeologické situace (např. ohniště, kůlové jamky) a nálezy navždy ztratí původní souvislosti. Uvedenou činností dochází k porušení hned několika paragrafů zákona č. 114/1992 Sb. a v případě rozpoznání archeologických nálezů i zákona č. 20/1987 Sb.

K největšímu trampskému zásahu do archeologické lokality došlo v roce 2000 na maloskalské Drábovně v tzv. Jeskyni ryby. Průchozí jeskyni trampové přestavěli na dvoupatrové obydlí. Před jeden z vchodů byl až po okraj zakopán 90 cm vysoký sud na dešťovou vodu (snímek vpravo) a v koutu jeskyně vyhlouben příkop, v němž trampové objevili unikátní kamennou plastiku ryby a další archeologické nálezy, z nichž část předali odborníkům. Podrobná dokumentace lokality při likvidaci tábořiště ukázala, že většina plochy jeskyně byla prokopána již v minulosti (zřejmě týmem J. V. Šimáka na počátku 20. století) a jediná nedotčená část sedimentů s archeologickými nálezy se nacházela právě v místech, které trampové při hloubení příkopu zcela vytěžili až na skalní podloží. Kamenná plastika ryby je přítom natolik neobvyklá, že k ní neznáme srovnatelné analogie a bez znalosti přesných nálezových okolností ji můžeme datovat pouze do širokého časového intervalu doby kamenné. Do země byly zakopány také dvě velké dřevěné bedny s nářadím a potravinami (na levém snímku po vyjmutí vlevo dole). Špalek byl zakopán až pod úroveň vrstvy z doby bronzové.

Vědomého poškozování lokalit se dopouštějí především:

1) hledači pokladů a militáři, kteří detektorem vyhledávají kovové předměty. Poškozují především novověké a středověké situace jednak tím, že porušují původní uložení sedimentů (zákon č. 114/1992 Sb.), jednak vyzvedávají kovové předměty a zcizují je (zákon č. 20/1987 Sb.).

2) tzv. amatérští archeologové - lidé bez odpovídajícího vzdělání, zkušeností a bez oprávnění provádět archeologický výzkum, jejichž cílem je zpravidla pouze získat zajímavé archeologické nálezy pro soukromou sbírku, nebo k nelegálnímu obchodování. Jak bylo uvedeno výše, podstatný díl archeologických poznatků o lokalitě přitom vytvářejí nálezy

zcela nenápadné (dřevěné uhlíky, kosti zvířat, ulity šneků, drobné střepy z nádob), které dokáže vyhodnotit pouze specialista a které po vytržení z původních souvislostí zcela ztrácejí význam. I vlastní významnější archeologické nálezy vytržené z kontextu samy o sobě obsahují podstatně méně informací než v případě, že jsou součástí celku. Tento způsob poškozování převisů a jeskyní je nejzávažnějším ze všech uvedených, protože dochází k porušení hned několika paragrafů obou výše uvedených zákonů (č. 114/1992 a 20/1987 Sb.), k plošně velkému zničení obsahu nezpevněné sedimentární výplně a odcizení všech významnějších archeologických nálezů.

Výkopy tzv. amatérských archeologů zpravidla nemají s archeologickým výzkumem nic společného a bývají často prováděny metodami používanými archeology před sto lety.

Cílem je především vyzvednutí nejzajímavějších předmětů, které jsou tak vytrženy z celkové situace a ta je navíc v okolí nálezu zcela zničena. Samotné předměty mají přitom jen omezenou vypovídací hodnotu, mnohem víc mnohdy ukáže například rozbor ohnišť a přírodněho materiálu. Snímek ukazuje jednu z poškozených lokalit v okolí Dubé (Vojtův převis).

Významná lokalita pro období loveckého pravěku nedaleko České Lípy byla v roce 2002 zničena vybudováním podzemního bunkru místních obyvatel. Výplň převisu i s množstvím archeologických nálezů byla vyházena do sousedního potoka. Nelegální stavbu sice orgány ochrany přírody odstranily, ale převis jako historická lokalita zůstane už navždy znehodnocen.

Prevence a monitoring

Porušování a ničení převisů a jeskyní bylo v posledním desetiletí sledováno především na území CHKO Český ráj a na Českolipsku. Nejčastějšími přestupci zákonů byly trampové, jejichž počet i množství jimi upravovaných lokalit v Českém ráji v průběhu druhé poloviny 90. let 20. století přerostl do masových rozměrů. Do roku 2002 se na území CHKO Český ráj nacházelo zhruba 200 – 300 nelegálních tábořišť ve skalních dutinách a přibližně 20 – 25 % vykazovalo známky většího poškození písčitých výplní (znehodnocení nezpevněných výplní z 50 – 100 %). Po roce 2000 se rovněž v CHKO Český ráj rozmohlo nelegální kopání amatérských archeologů, kteří mají na svědomí více než 20 poškozených (výjimečně i zcela zničených) lokalit. Někteří z nich byli odhaleni a případ řešily orgány státní správy. Několik dalších převisů a jeskyní bylo nezákonně prokopáno i na Českolipsku a v přilehlých oblastech CHKO Kokořínsko a CHKO Labské pískovce.

Na základě vyhodnocení stavu a míry poškozování převisů a jeskyní a porušování zákona č. 114/1992 Sb., o ochraně přírody a krajiny na území CHKO Český ráj přistoupila Správa CHKO Český ráj k několika krokům. 1) Výrazně zesílila terénní činnost strážců ochrany přírody (s pravomocí veřejného činitele) se zaměřením kontrol na nejohroženější a nejnavštěvovanější lokality, a to nezřídka i v nočních hodinách. 2) Aktivněji spolupracuje s Policií ČR při zásazích proti přestupcům zákona. 3) Realizuje projekt "Obnova skalních dutin stavu přírodě blízkému", který probíhá od roku 2003 za odborné spolupráce pracoviště archeologie a speleoantropologie Vlastivědného muzea a galerie v České Lípě. Projekt spočívá v odborné dokumentaci vzniklých škod na lokalitě z pohledu ochrany přírody a archeologické památkové péče, zejména v odstranění novodobých lidských zásahů do lokality (dřevěné konstrukce, odpadky, navrácení vytěžených sedimentárních výplní zpět do dutiny) a v mezích možností upravení lokality do stavu před vznikem trampského tábořiště.

Efekt uvedených kroků Správy CHKO Český ráj proti přestupcům zákona je s odstupem tří let zřejmý a vede k pozitivním výsledkům. Na území CHKO Český ráj se celkově snížil počet osob bivakujících pod převisy a v jeskyních o 80 % a snížil se i počet využívaných lokalit. Některé lokality obnovené stavu přírodě blízkému jsou sice nadále příležitostně využívány, ale na většině z nich nevznikají úpravy trvalejšího charakteru, které by porušovaly sedimentární výplně s archeologicko-paleontologickým obsahem. Na těchto lokalitách nadále zůstává problémem především hromadění odpadků a rozdělávání ohně, proto jsou pravidelně navštěvovány, uklizeny a případné pokusy o obnovování dřevěných konstrukcí v zárodku likvidovány.

Mnoho písčité výplně převisů je porušeno zakopáváním odpadků, které bývají zpravidla objeveny až při archeologickém výzkumu. Převis Pod zubem u České Lípy (na snímku) byl poškozen třemi velkými odpadními jámami, které souvisejí s pionýrským táborem, stávajícím v sousedství na konci sedmdesátých let. Jámy na jedné třetině plochy převisu zcela zničily nálezy z novověku, středověku a doby bronzové.